

4. Ilarion. (1947). A Merciful Samaritan. *The Word of Truth*, 1, 1-4. [In Ukrainian].
5. Ilarion. (1948). I Cannot Remain Silent. *The Word of Truth*, 3, 1-7. [In Ukrainian].
6. Metropolitan Committee of Trustees over Expatriates. (1947). *The Word of Truth*, 2, 29-32. [In Ukrainian].
7. Paliienko, M. (2011). The Archival Heritage of Ukrainian Emigration as a Component of Foreign Ukrainian Studies: The Main Stages of Formation. *Ukrainian Archives*, 6 (276), 10-20. [In Ukrainian].
8. Paliienko, M. (2006). Archives of Ukrainian Emigration in Soviet Book Stores (Moving, Processing, Use). *Ukrainian Historical Journal*, 1, 196-213. [In Ukrainian].
9. Paliienko, M. (2008). Archive Centers of Ukrainian Emigration (Creation, Functioning, Fate of Documentary Collections). Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

10. Rozumnyi, Ya. (2007). Ukrainian Diaspora in Canada. *Scientific Notes of the Ostroh Academy National University: Historical Sciences*, 9, 27-35. [In Ukrainian].
11. Ruchko, O. (2017). The Role of Ukrainian Institutions of the Western Diaspora in the Process of Strengthening the Geopolitical Position of Ukraine. *Bulletin of the University of Lviv. Philosophical and Political Series*, 9, 44-58. [In Ukrainian].
12. The Word of Truth. (1949). *The Word of Truth*, 5, 32. [In Ukrainian].
13. Tymoshyk, M. (2000). "I am Forever in the Foreign Country". *Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko) and Ukrainian Revival*. Kyiv: Our Culture and Science. [In Ukrainian].
14. Tiurmenko, I. (2007). The Status of Ukrainian Emigration in Post-War Switzerland (According to the Documents of the Metropolitan Hilarion Foundation in the Archives of the Ukrainian Orthodox Church in Canada). *Memorials: Archaeographic Yearbook*, 7, 23-40. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 02.03.20

T. Vasylyk, Doctoral Candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

POSITION OF UKRAINIAN EMIGRANTS ("EXPATRIATES") IN THE SERMONS OF METROPOLITAN ILARION (ON THE MATERIALS OF "THE WORD OF TRUTH" MAGAZINE, 1947–1951)

The periodical press is rightly called a treasure trove of diverse information from the life of a particular historical era. Important for the study of the history of Ukrainian society is the periodical press of Ukrainian diaspora, which contains different types of source information: socio-political, scientific, technical, cultural, religious etc. The article deals with the poorly studied part of the preaching heritage of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko). The main attention is paid to the sermons of Metropolitan Ilarion, declared in the early years of bishops' service in Canada and published in "The Word of Truth" magazine, which had been publishing in Winnipeg during the 1947-1955 by the Ukrainian diaspora in Canada.

Sermons of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko) are a significant source of information for the reproducing the historical past of Ukrainians. The author discovered 21 of his sermons that have been published in "The Word of Truth" magazine. The author focuses on the sermons in which the Metropolitan touches upon the pressing issues of the difficult existence of Ukrainian emigrants. According to the Metropolitan Ilarion, there were two groups of Ukrainian emigrants after the Second World War: the so-called "Ostarbeiters" and intellectuals. The status of the second group was harder.

Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko) called for mutual respect and assistance, and unity around the issue of national identity and development of Ukrainian society. Given that the preaching legacy of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko) is poorly researched, the sermons discussed in this article supplement the history of Ukrainian emigration and are an integral component of Ukraine's national spiritual and cultural heritage.

Key words: emigrants, sermon, "Word of Truth" magazine, spiritual life, diaspora.

УДК 94(477):82.091:2-18

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.4>

A. Григорак, асп.
ORCID:0000-0001-7643-070X

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБРАЗ СТРАШНОГО СУДУ У ВІТЧИЗНЯНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТКАХ XII–XVIII ст. ЯК КЛЮЧ ДО ПОЯСНЕННЯ ПАНІВНИХ СВІТОГЛЯДНИХ УСТАНОВОК НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ

Здійснено систематизацію та аналіз оригінальних літературних текстів XI–XVIII ст. вітчизняного походження, що присвячені тематиці Страшного Суду. Охарактеризовано основні ідеї, які побутували у свідомості вірян про Страшний Суд. Виявлено еволюцію есхатологічних уявлень – наявність чи відсутність змін у розумінні вірянами суті Страшного Суду, а також "суду при житті". Охарактеризовано найактуальніші моральні проблеми, які гостро непокоїли соціум: проблема падіння духовності, соціальна нерівність, занепад моралі. Верифіковано зовнішні впливи на українську есхатологічну літературу, а також вплив тогочасних проповідників і письменників-полемістів на суспільну думку про ознаки кінця світу.

Ключові слова: есхатологія, Страшний Суд, історія релігії, світогляд, писемні джерела.

Постановка проблеми. В історіографії існує думка про те, що кожна епоха шукає в минулому відповіді на актуальні для неї питання. Тому серед популярних напрямів сучасної світової та вітчизняної гуманітаристики важливе місце належить історії ментальностей. Вона покликана дослідити ідеальний світ людини попередніх століть – ті уявлення, що були невід'ємною частиною життя тогочасного суспільства та впливали на реальний вимір його буття та хід історії.

Особливе значення для вивчення в цьому контексті становлять візії, пов'язані з життям людини, його якісною складовою і відповідальністю за неї – як на земному шляху, так і після його завершення. Із входженням України-Русі в коло християнської цивілізації на наших землях почали поширюватися перекладні тексти (богослужбові, четії та тлумачні), які доносили до неофітів істини віри, у тому числі есхатологічні ідеї. Відтак, під впливом цієї літератури з'являється й оригінальна вітчизняна література, непоодинокі твори якої так само мають есхатологічний характер. В останніх відбилася

як православна традиція, так і тогочасні суспільні реалії. Зафіксовані в них погляди щодо кінця людської історії – як в особистому аспекті, так і в загальносвітовому – мають виняткове значення. По-перше, без їхньої реконструкції неможливо відтворити цілісну картину минулого. І навпаки, у комплексі з іншими історичними джерелами через вивчення названих творів можна здійснити таку реконструкцію, у тому числі виявити книжні знання про Страшний Суд, проблематику розуміння богословсько-есхатологічних творів, засвоєння есхатологічних ідей на давньоруському та українському ґрунті. По-друге, ці візії розкривали мету життя людини й таким чином указували на те, яким воно має бути. По-третє, названі уявлення були актуальними для середньовічної та ранньомодерної епохи, на що вказує чисельність творів названої тематики і ступінь популярності відповідного типу джерел серед українського соціуму. Усе це засвідчує важливість дослідження есхатологічних текстів і своєчасність пропонованої розвідки.

Аналіз джерел і літератури. В основі джерельної бази дослідження – оригінальні тексти вітчизняного походження XII–XVIII ст., інформація яких пов'язана зі страшносудною тематикою. Це – численні проповіді, життя, а також барокова поезія. Вони дозволяють простежити есхатологічні уявлення та їх еволюцію впродовж досить тривалого хронологічного проміжку, що охоплює Середньовіччя та Ранньомодерний час. З метою виявлення витоків ідей, представлених у цих творах, а також виявлення ступеню традиційності чи оригінальності цих візій була залучена й перекладна література (Святе Письмо, агіографія, повчання, пророцтва). Задля верифікації висновків, сформульованих на основі оригінальних писемних джерел вітчизняного походження, у роботі використано також результати епіграфічних досліджень – інформації про графіті Софії Київської.

Література, що була покладена в основу цієї розвідки, представлена працями, присвяченими історії літератури [6, 14, 15, 16], культури [5, 7, 8], книги [19, 10], Церкви та релігійної думки [12, 18], а також іконопису [13, 17] досліджуваного періоду. Їхня інформація сприяла кращому тлумаченню досліджуваних джерел на тлі соціального та культурного контексту епохи. Проблема ідей, пов'язаних із великою та малою есхатологією, а також карою за гріхи ще в цьому світі, порушена в працях Є. Акимовича [5], В. Корнієнка [11], Л. Неживої [14], Ю. Пелешенка [15], Г. Подскальски [16].

Постановка завдання. Метою пропонованої статті є реконструкція образу Страшного Суду в давньоруській та українській літературних традиціях. Її реалізація можлива через послідовне розв'язання таких завдань: 1) виявлення в середньовічній та ранньомодерній українській літературі творів, присвячених страшносудній тематиці; 2) аналіз їх змісту на предмет відображення в них есхатологічних ідей; 3) систематизація головних уявлень, пов'язаних із відповідальністю за земне життя; 4) порівняння цих візій із тими, що представлені в перекладній літературі; 5) розгляд виявлених ідей на тлі загального культурного та історичного контексту досліджуваних епох. *Об'єкт* дослідження становлять оригінальні есхатологічні тексти, поширені на українських землях в XII–XVIII ст. *Предметом* дослідження є джерельна інформація писемних джерел вітчизняного походження щодо Страшного Суду.

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи прийняття християнства Україною із Візантії, саме традиція останньої попервах була визначальною у сприйнятті та тлумаченні богословських сюжетів на наших теренах. Одне з чільних місць у цих сюжетах належало кінцю світу та подальшому Суду. До VIII ст. у Візантії словесно формується закінчена богословська ідея та мистецька композиція іконографії Страшного Суду. Про Друге Пришестя Христа повідомляє низка середньовічних християнських пам'яток (включаючи апокрифи). Однак серед них першорядне значення належить двом – "Видіння пророка Даниїла" у Старому Завіті та Одкровення Іоанна Богослова – у Новому. Масштабно змальював ознаки "Кінця віків" євангеліст Матвій у 24-му розділі свого Євангелія [8, с. 513]. Це – найдавніші тексти, що сповіщають про Друге Пришестя. Далі, на основі відомостей зі Святого Письма, створювалися різноманітні трактування цих подій, де есхатологічні уявлення розгортаються і тлумачаться. Таким чином, названі біблійні тексти є першоосновою візуальної есхатології, головними складовими якої є: Чотири Царства (Видіння пророка Даниїла), передумови Страшного Суду, його ознаки та сам опис пришестя Христа (Євангеліє від Матвія), Прихід Антихриста, Тисячолітнє царство і Страшний Суд (Одкровення Іоанна Богослова).

Найдавніші вітчизняні списки євангельських текстів це – Остромирове Євангеліє (1056–1057), уривки Турівського Євангелія (XI ст.), Мстиславове Євангеліє (XII ст.), Галицьке Євангеліє (1144 р. і 1301 р.). Уже з кінця XV–XVI ст. з'являються повні зібрання біблійних книг: рукописний звід – Геннадіївська Біблія, друкована Острозька Біблія [3, с. 52]. У 1581 р. з'являється Новий Завіт, написаний староукраїнською мовою [6, с. 285]. Проте всі вони не були оригінальними текстами, але склали основу для створення оригінальних трактувань Страшного Суду на вітчизняному ґрунті.

Аналізуючи оригінальну есхатологічну літературу вітчизняного походження у хронологічній послідовності, слід назвати твір "Слово про вихід душі своєї", який часто зустрічається під назвою "Слово про митарства". На думку дослідника С. Шевирьова, цей твір належить авторству Авраамія Смоленського (1150–1220) й увійшов до першої редакції Ізмарагда XIV ст. Авраамій Смоленський і справді був відомий як проповідник-екзегет, якого, подібно до Іоанна Златоуста та Єфрема Сирина, хвилювала тема Страшного Суду. Окрім того, його вважають (згідно з Житієм Авраамія Смоленського) автором ікон, пов'язаних із цією тематикою: "Страшний Суд" і "Випробування митарств". Але чи справді він був автором "Слова"? Досі це питання залишається відкритим, хоча й існують певні гіпотези. У більшості з ранніх списків ці "Слова" підписані іменем св. Кирила, але якого саме – Кирила Турівського чи Кирила Філософа – невідомо. Якщо проаналізувати підписи авторів редакцій твору в різні періоди, складається помилкове враження, що твір писали обоє авторів. Так, якщо в XVI ст., у 1-й і 2-й редакціях річного "Златоуста" побутує згадка "Отця нашого Кирила", то вже у стародруках XVIII ст., наприклад у Супрасльському виданні 1797 р., автор закріплюється під іменем Кирила Філософа. Слід згадати, що заголовок "Слова" може взоруватися на "Слово про вихід душі і Друге Пришестя" Кирила Александрійського, адже попри певні змістові розходження (у Кирила Александрійського подано 5 митарств, а не 20) обидва твори об'єднують загальна структура й тематика [12, с. 92]. Отже, "Слово про вихід душі своєї" – фраза, якою починається більшість апокаліптичних збірників. Про те, що пам'ятка мала неабияку популярність, свідчить велика кількість списків – приблизно декілька сотень [1]. При цьому, незалежно від часу створення – друга половина XII ст. чи перша половина XIII ст., але спільними для цих періодів є політична дестабілізація та поступовий занепад України-Руси. А це пояснює які обставини сприяли активізації відповідних сюжетних ліній.

Головна ідея "Слова про вихід душі своєї" полягає в тому, щоб людина не захоплювалася земними благами, адже – що означає це тимчасове життя проти вічності? Автор намагається направити читача до життя за Божими заповідями, протиставляючи муки у вогняній ріці грішників радості в Раю праведників [1].

На історію тексту "Слово про вихід душі своєї", вплинули переклад Житія св. Василя Великого, твори Єфрема Сирина, Палладія Мніха, Житіє Андрія Юродивого тощо. Зокрема, подібність між Житієм Василя Великого і "Словом про вихід душі своєї" простежується в описі смерті та ін. В останній частині розповіді з посиланнями на Кирила Філософа йдеться про можливі есхатологічні біди: подані гріхи, названі двадцять митарств, перелічені добрі й погані справи. Описуються головні вади земного буття: кривда, заздрість, блуд, убивство, крадіжка, перелюбство, користолоубство тощо. Таким чином, автор намагається донести не загальне для всіх,

а деталізоване значення поняття "гріх". У "Слові" представлені всі атрибути Суду, які запозичені зі Слів та Повчань Отців Церкви. Твір так само розрізняє Велику есхатологію і Малу, причому в даному контексті описуються два види смерті: перша смерть не наділена негативними рисами, оскільки вона сприймається лише як процес розлучення душі з тілом. Зовсім іншою зображена друга смерть (геєна вогняна). У цьому контексті представлені наступні протиставлення: Бог є життя, а диявол – батько смерті, адже істинна смерть не та, що розлучає душу і тіло, а та, яка віддаляє душу від Бога.

Проповіді Авраамія Смоленського про Страшний Суд не завжди сприймалися з розумінням, і проти нього були висунуті обвинувачення в ересі із заборорою проповідувати. Лише згодом, як повідомляє Житіє, Авраамія було виправдано, після того як він своїми молитвами врятував урожай від засухи.

Великий вплив на свідомість вірян мали "Слова" та "Повчання" Кирила Турівського (близько 1130 – після 1182 рр.) – єпископа Турівського, блискучого проповідника. Для аналізу теми, особливо цікавий його твір "Притча про душу і тіло". У даному творі гостро прослідковується проблема соціальної нерівності, автор протиставляє духовне багатство матеріальному, розум істинний – марнославству. У контексті опису діянь людини, проповідник наводить притчу "Про кульгавого і сліпого", де кульгавий – це тіло людини, а сліпий – це душа. Кирило Турівський закликає не піддаватися мирським спокусам, бо все це не вічне. Опис Страшного Суду, зокрема його ознак, написаний із залученням послань Апостола Павла. У даному творі індивідуальна кара розвинена не дуже добре, натомість Кирило Турівський ділить людей на дві групи: перша – мертві народи, які заслуговують вічної муки, і друга – живі народи (ті, що прийняли хрещення), які отримають у винагороду вічне життя [14].

Наступний давньоруський проповідник XIII ст. – Георгій Зарубський – висвітлює ідею есхатологічних очікувань у своєму "Повчанні". Існує лише один список "Повчання", адресований якомусь юнакові, що обрав чорноризця своїм духовним наставником. Тут висвітлено проблеми належного способу життя, його мети, аргументовано розкривається проблема життя і смерті, влади і багатства, довершеного і недосконалого, висловлено ставлення до певних виявів дохристиянських вірувань та звичаїв. Автор наголошує на раптовості смерті, тому потрібно за життя шукати спасіння в молитві і добрих справах, допомагати сиротам, бідним, вдовам. Таким чином, Георгій Зарубський іще раз підкреслює слова Іоанна Златоуста про найбільшу нужденність бідняка, що постає перед нами найбеззахиснішим. Особливо серйозно автор виступає проти спілкування з музикантами і скоморохами; протиставляє язичницькі ігрища християнським гусям. Так Георгій Зарубський звертає увагу на дванадцяте митарство (ересі) з Видіння Григорія, учня Василя Нового, називаючи такі розваги поганськими, а не християнськими. Гуслі, з одного боку, були як символ Голосу Духа Святого, з іншого – їх часто використовували для язичницького ритуалу [4, с.123].

У проповідях використовуються як Житіє Василя Великого, Бесіди Іоанна Златоуста, так і Житіє Авраамія Смоленського. Георгій Зарубський порівнює своє творіння із бджолами, які збирають нектар. У творі автор дотримується ідеї апостольських послань, Іполита Римського, де пояснюється причина таємниці дати Страшного Суду [5].

Тематика Страшного Суду присутня і в творах архімандрита Києво-Печерського монастиря, згодом єпископа Володимирського (1274–1275) Серапіона. Метою Серапіонових проповідей було сприяння досягненню

істинної християнізації своїх парафіян. Саме це, на думку проповідника, і відведе гнів Божий [10, с. 11]. Поштовхом до цього стало нашествя монголо-татар. Автор наголошує, що "це кара за гріхи, послана Богом". Серапіона вважають автором п'яти повчань, він будує свої слова у вигляді послань вірянам [15; 19, с. 59–61].

Серапіон Володимирський щодо апокаліптичного сюжету прямо посилається на "трех святителів": Василя Великого, Григорія Назіанзіна, Іоанна Златоуста. Його перша проповідь виголошена з приводу землетрусу 3 травня 1230 р. в Києві, за яким настали й інші біди: "голод, мор через гріхи наші, тому є ще час опам'ятатися". Серапіон закликав до покаяння й страху Божого, він перераховує всі знаки, які давалися від Бога, з нагадуванням про суд. Четверте і п'яте повчання присвячуються осудженню язичницьких звичаїв, але автор наголошує, що поганські вірування діють тільки на тих, хто не сильний у своїй вірі в Бога та вірить у забобони [15; 11, с. 174–178]. Виходячи з сучасних єпископу Серапіону подій, він наголошує, що лише покаяння є шляхом до спасіння, а невіра – навпаки, шляхом до загибелі [15].

Взагалі, саме у творах Серапіона Володимирського давньоруська теорія Божої карі набула свого класичного вигляду. Він зміг особливо добре передати дух епохи. Провідною ідеєю усіх п'яти слів Серапіона Володимирського є страх перед гнівом Божим, що нагадує про себе різними страшними подіями, насамперед монголо-татарським нашествям, пам'ять про яке проходить через усі Серапіонові проповіді.

Отже, у XIII ст. есхатологічні мотиви охопили значну частину оригінальної книжності, не оминувши ні літописи, ні житійну, ні ораторсько-учительну літературу. Поява величезного грізного поганського війська на Сході навівало книжникам згадки про похмурі процвіта Мефодія Патарського, пов'язані з кінцем світу. Цей мотив повторювався в "Житті Михайла Чернігівського", "Слові про загибель Руської землі", у творах митрополита Кирила II [10, с. 10].

Коли ж розглядати поширення "Малої есхатології", відповідно до сучасних поглядів учених, то виходить, що такі ідеї теж набули популярності лише з часу пізнього Середньовіччя. "...Ідея про приватний суд над душою до Страшного Суду не була "популярна" в домонгольській Русі... "Мала есхатологія" була цікавою лише в період пізнього Середньовіччя з посиленням індивідуалізації особистості". В історіографії зустрічається думка про те, що в XI–XIV ст. у духовному світогляді населення України-Руси панував релігійний оптимізм, обумовлений незавершеністю процесів християнізації. І цей світогляд не міг сприяти розробленню системи заупокойного-поминального культу аж до XIV ст. [7, с. 383].

Проте існує принципово інша позиція стосовно есхатологічних поглядів давньоруської людини, яка базується на нових дослідженнях і відкриттях. Новітні дослідження Софії Київської дозволили виявити цикл взаємопов'язаних у смислово-відношенні датованих написів-графіті, що становлять своєрідний епіграфічний календар есхатологічного змісту. Мова йде про п'ять датованих написів, чотири із яких видряпані у вівтарі Георгіївського приділу на фресці з образом св. Василя Великого, п'ятий – у верхній арці віми в проході з головного вівтаря. Це найдавніші датовані записи, у яких зазначено роки 6530 (1022), двічі 6541 (1033), 6544 (1036), а також більш пізній 7000 (1492) р. Узагалі, написи числового змісту у графіті є рідкісними, а відразу чотири й на одній фресці – явище унікальне.

У контексті графіті слід згадати й про ідеї Малої есхатології. Написи пам'ятні та поминальні у відношенні з

іншими категоріями написів-графіті (молитовних записів, написів-прокляття, цитат творів книжної писемності, записів лічби) посідають у відсотковому співвідношенні третє місце (9,96 %). Як слушно зауважив С. Висоцький, формула "Господи, поможи рабу своєму" набула широкого розповсюдження, слідом за Візантійською імперією, на Русі. Загалом, у зверненнях до Господа або святих молитовних записах, крім дієслова "поможи", найчастіше вживаються слова-прохання "помилуй" і "пом'яни", однак у кількісному аспекті вони значно поступаються місцем традиційному "поможи".

Серед графіті приділу зустрічається значна кількість записів імен у родовому відмінку: Іоанна, Філіпа, Прокопія, Уляни, Христини, Марії. С. Висоцький у коментарі до напису № 155 зазначив, що в цьому графіті йде мова про поминання давно померлих осіб, дата смерті яких була забута. Родовий відмінок імен вказує на його найвірогідніше співвідношення з дієсловами "помилуй", "спаси" або "пом'яни". Формула "Пом'яни Господи" застосовувалася при укладанні поменників приблизно з XVI ст., яка витісняє традиційне "Господи поможи". Отже, автори молитов, виявлених у приділі св. Георгія Великомученика, найчастіше застосовують формулу "Господи помози рабу своєму...". Доволі численною є група записів, що мають вигляд рядка або рядків вертикальних засічок. На думку Т. Рождественської, подібні записи могли мати зв'язок із поминанням, водночас дослідниця не виключала можливості їхнього практичного значення для навчання лічби [7, с. 381].

Таким чином, писати про Страшний Суд руські проповідники почали не випадково, більшою мірою причиною цього послужили соціальні негаразди, природні лихоліття, напади татар – тобто саме в названих подіях вбачалися ознаки кінця світу. Але водночас можна стверджувати, що ці потрясіння сприяли активізації Страшносудних настроїв у суспільстві. Отже, ця група творів відображає те, що найбільше хвилювало священнослужителів та й соціум загалом. І тому, незважаючи на використання учень святих Отців, опис Другого пришествя подається крізь призму зазначених вище бід.

Оригінальна література другої половини XIII ст. – першої половини XIV ст. розвивається як продовження традицій попередньої епохи (XII ст. – першої половини XIII ст.), хоча все ж нова доба, яка настала після монголо-татарського нашествия, вплинула на проблематику тогочасного письменства. Відтак, у більшості оригінальних творів другої половини XIII ст. так чи інакше зачіпається вороже нашествя, посилюються покаєнні та есхатологічні настрої [10, с. 5].

Так, Київський митрополит Кипріан, пророкуючи близький апокаліпсис, прямо пов'язував його із занепадом моралі. Наступник Кипріяна – митрополит Фотій майже в кожній своїй проповіді натякає на близький кінець світу. Іще один богословський твір-повчання, теж стосується проблеми суспільної поведінки. Митрополиту Київському і всієї Русі Феогносту (1328–1353) належить авторство "О смиреннолюбии, яко не подобати грати і сміятися бещинно крестьяном і якоже недостоин приходити к Божественним Тайнам...". Цей твір зберігся в кодексі 1498 р. [17, с. 19].

Таким чином, так само, як і в попередній період, занепад моралі в тогочасній уяві наближає появу антихриста і його правління.

У другій половині XIV – на початку XV ст. українська культура вступає в наступний етап свого розвитку, що характеризується появою передренсансних тенденцій у різних галузях духовного життя. Цей період, якому властиве пожвавлення культурних зв'язків з Болгарією, Македонією, Сербією, дістав назву другого

південнослов'янського впливу, хоча й кардинально не охопив жодну галузь культури. Із другим південнослов'янським впливом пов'язане поширення в Україні ісихазму. Репертуар творів перекладного письменства свідчить, що з XV ст. географія літературних зв'язків України стає значно ширшою. Поряд із візантійськими та південнослов'янськими творами українська література збагачується пам'ятками західноєвропейського та східного походження [10, с. 13].

XV ст. для України – час прилучення до фундаментальної богословської течії Православної Церкви – ісихазму. Центром ісихазму в XVI ст. став Києво-Печерський монастир. Ісихазм виявив інтерес до особистості людини та її індивідуальних переживань, душевних і тілесних страждань [17, с. 8, 12].

Проте в цілому дослідники констатують, що в першій половині XV – на початку XVI ст. українська Церква створила обмаль оригінальних богословських творів і використовувала здебільшого перекладну літературу. Про це свідчить, опис бібліотеки Троїцького Слуцького монастиря 1494 р., де серед книг есхатологічного спрямування зазначені: Апокаліпсис, писання Єфрема Сирина, збірники – Ізмарагд, Пісна Тріодь; богослужбові книги – Євангеліє, Апостол, Тріоді тощо [17, с. 13]. Як результат відсутності нових оригінальних творів на тлі активізації есхатологічних настроїв нової популярності в українських збірниках XVI–XVIII ст. набувають старі твори Феодосія Печерського. В одному зі своїх творів, розрахованих на широке коло читачів – "Про кари Божі" – Феодосій вважає суспільні нещастя (холод, хвороби, нашествя ворогів) наслідком гріхів християн, які й спричиняють кару небесну. Він ганьбить різні язичницькі забобони серед суспільства, котре недавно прийняло християнство. Феодосій не схвалює також вірування в чари, ворожбу, зловісні знаки; засуджує світські забави, поганський звичай цілування з жінками під час бенкетів. Більш за все Феодосій осуджує пиятику. Він був переконаний, що багата людина ніколи не буде праведною, бо багатство рано чи пізно стане поперек дороги до Бога. Життя в бідності в очах Феодосія прирівнювалося до випробування на міцність сили духу й волі справжньої людини [18; 2, с. 74].

З кінця XVI ст. можна вести про новий етап у розвитку есхатологічної літератури на українських землях, що був пов'язаний зі зміною вектору зовнішньої загрози – відтепер поряд із кочовими ордами загрозою номер один (у тлумаченні православних ортодоксів) стає загроза з боку Римо-Католицької Церкви, що доповнювалася падінням моральних чеснот цілого українського суспільства. У цій площині особливо відзначився Іван Вишенський, чий полемічний твори стали помітним явищем у вітчизняній суспільній думці кінця XVI – початку XVII ст. Викривальний пафос його текстів став причиною того, що вони своєчасно не потрапляли до друку й поширювалися у списках. Будучи аскетом, автор викриває падіння моралі та церковного життя. Він бачить порятунок не в панах і не в духовних ієрархах, а в "хлопах" та міщанах, згуртованих у церковні братства [2, с. 148].

Отже, проблема падіння духовності життя та відхід від "батьківської" віри стають найважливішою темою українських богословських творів кінця XVI – початку XVII ст.

На зламі Середньовіччя і Нового часу започатковується процес розмежування філософії з теологією: "царство Бога" поступалося місцем "царству людини". Відповідно, посилюються світські тенденції [16, с. 29].

Оцінюючи українську культуру XVII ст., Н. Яковенко стверджує, що "саме тоді українці пережили воістину революційні потрясіння, остаточно попрощавшись із

своєю понадетнічною, візантійсько-руською спадщиною і набули виразно індивідуальних "модерних" прикмет. Вступною фазою цієї "націоналізації", що розпочалася наприкінці XVI ст. з повороту освіти, писемності та політичної культури "обличчям на Захід", став період світоглядної розз'яності, спричинений паралельним побутуванням старосвітської та нової системи цінностей. Козацька революція, розламавши старий світ... водночас підготувала простір для остаточного утвердження нових культурних вартостей, які б виправдали та морально скомпенсували соціальні катаклізми..." [20, с. 428].

У першу чергу, слід згадати про твори видатного церковного діяча, проповідника і богослова другої половини XVII – початку XVIII ст. Дмитра Туптала. Святитель був занепокоєний складною ситуацією в середині українського соціуму. В одній із своїх проповідей він нагадує мирянам слова, які сказав янгол до жінок-мироносиць при гробі Спасителя-Христа: "Возста, нестьзде"! Збираються люди на молитву, а тим часом розмовляють про мирське та гріховне, "інший дримає, стоячи в церкві, а інший знов думає про крадіжку, убивство, перелюб, або думає про воздачу над своїм ближнім... Многі, – говорить Дмитро, – хрещені й освічені правдивою вірою, та мало таких, у котрих би Бог поселився, як у своїм храмі: і злодій хрещений, і тать, і розбійник, і прелюбодій, і кожний лиходій освячений вірою, та Христа в нім не гляди... Багато із них тільки по імені християни, а живуть як скотина, як свині" [2, с. 164].

Бачимо, що й у XVIII ст. український проповідник так само, як і богослови часів України-Руси, намагається повернути людей до духовного життя, до покаяння, наголошуючи на їхніх повсякденних гріхах. У системі моральних цінностей, він виокремлює любов, яку проповідник розуміє як принцип діяльності, що визначає ставлення людини до Бога та інших людей і уможлиблює спасіння. Окрім цього, соціальна диференціація української нації виступала чи не найбільш вагомою внутрішнім чинником, який обумовив деформацію суспільної свідомості на користь панування в ній на кінець XVIII ст. цінностей негативного характеру. Вже перші місяці національно-визвольного повстання засвідчили, що величезні маси українського селянства прагнуть "навіки не мати панів", "воліють усі загинути, ніж панам звикле послушанство віддавати".

Ще одним із найяскравіших богословів, поетів доби бароко є церковний діяч Лазар Баранович (1620?–1693). Він був автором богословських проповідей "Меч духовний", "Труби словесних проповідей", а також полемічних трактатів, духовних і світських поезій. Його вірш "Та ознака в Україні, що земля її в руїні" сповнений глибокими переживаннями, розпачем викликаним розрухою та бідами, принесеними війною, релігійними конфліктами та зовнішньою експансією [9, с. 74].

Л. Баранович писав про свій час наступне: "Світ стрясають грози на людській сльози" – природні катаклізми, війни, соціальні та релігійні конфлікти [9, с. 9].

Так само, як і Дмитро Туптало, Лазар Баранович звертає увагу на соціальну нерівність, суперечки та несправедливість в українському соціумі. В українського поета XVII ст. є вірш "Один багатий – на другому лати", рядки якого немов ілюструють іконописні сцени:

*Полинув Лазар – янголи забрали,
Багач – у пеклі, мучиться немало,
На лоні вклався Лазар у Авраама,
А багачеві викопана яма* [13, с. 23].

Як бачимо, побутування таких мотивів як у літературних творах, так і в малярстві, було виразом протесту простого народу проти соціальної несправедливості.

Ще один видатний діяч зазначеної епохи Іван Величковський (1651–1701) – автор збірок "Зегар з полузегарком" і "Млеко". Імовірно, І. Величковський був ще й художником. Такі висновки зроблені на підставі відповідних записів у літописі Самійла Величка, віршів поета для іконописців, які нагадують своєрідну програму для художньої школи [9, с. 77].

Великим філософським змістом пронизаний вірш Величковського "Минути", складений зі спільних життєвих хвилин усіх, а також зі злих, добрих, страшних "минут". Поет називає минущі якості людини, указує на минущість принад людського життя й спокус, що підстерігають людину слабку духом, зокрема "багатство", "гордість", "марнославство", "зрада", "заздрість" тощо. Тут дещо прослідковується аналогія з митарствами блаженної Феодори й мотивами Малої есхатології – тобто гріхами, які ознаменують Першу смерть для людини. У наступній частині вірша йдеться про звільнення від "хвороб", "мук", "бід" тощо. Імовірно, ця думка перегукується з пророцтвом Євангелія від Іоанна, коли після Справедливого Суду не буде вже ні плачу, ні горя, ні хвороб. До того ж, саме так Величковський і уявляє "добро", проте це стане можливим тільки після неминучої смерті: "Бо промовить Господь: "Небо і земля мимо ідуть".

У творах барокових авторів визріває ідея "золотої середини", що добре проілюстрована у вірші І. Величковського:

*Трохи, Нічого, Надміру, Досить.
У вбогого трохи є, в жебрака – нічого,
Понадміру у багатого, а досить ні в кого* [9, с. 48].

Великий внесок у розвиток української богословської літератури XVIII ст. зробив Григорій Сковорода (1722–1794) – великий філософ, талановитий письменник. Його поетична збірка "Сад Божественних пісень", створювалася протягом 1753–1785 рр., поросла із зерен Єврейного Письма. Збірка створена автором у традиціях української барокової поезії і може розглядатися як "єдиний твір, що складається з частин, зв'язаних між собою". Кожен вірш супроводжується цитатами з Біблії. Поет закликає жити за Божими заповідями. Сама ж людина постає у своєму виборі на перехресті двох шляхів: добра, що важко здобувається, проте дарує душевну радість, та зла, що стає ілюзією тимчасового задоволення, а потім викликає сум, триивоги. Справжній порятунком від гріховності поет бачить в усамітненні. Традиційний бароковий мотив смерті постає в поезіях Г. Сковороди як поборення страху. Адже смерть є наслідком гріхів, відтак, звільнившись від пристрастей і спокус, людина одягає "плоть небесну". У людину з небесною плоттю має вселитися Христос. І тому смерть для цієї людини не буде страшною:

*Знаю, що смерть, як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона,
Байдуже смерті мужик то чи цар,
Все пожере, як солому пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь* [9, с. 146–148].

Звідси, смерть праведника протиставляється смерті грішника.

Пісню 10-у зі збірки "Сад божественних пісень" присвячено саме темі порятунку душі людини від гріховних спокус мирського життя. І справді, у вірші ніби перегукуються ідеї митарств (обман, наклеп, жадоба), до того ж на визначений гріх автор наводить і певну професію (обман – купець). У поезії Сковороди відтворюється майстерно риси суспільства в різних людських типажах, відтворюючи роди занять: купецтво, мисливство, чинов-

ництво, медицина. У повсякденній турботі, пристосовуючись до дійсності, людина стає рабом матеріальних цінностей, сліпо наслідує сучасну моду заради створення розкішних будинків, витрачає час у розвагах. Таким чином, поет створює універсальний образ світу, в якому людина в ненаситному накопиченні матеріального марнує своє життя, втішаючись дріб'язковими здобутками.

Підсумовуючи аналіз творів есхатологічної літератури, поширеної на українських землях у XVII–XVIII ст., стає помітним протистояння світського і релігійного мислення, яке досить рельєфно відбилосся в літературі. Суспільна функція літературних творів проявляється в оспівуванні сюжетів реальної історичної дійсності: думи, поезії, історичні пісні. Загалом, у другій половині XVIII ст. в Україні спостерігається тенденція наближення літератури до потреб народних мас, що свідчило про можливе поступове становлення ментальності української нації з її самобутнім поглядом на світ. Особливістю періоду є те, що релігійні твори есхатологічного характеру, переглядалися крізь призму філософії (твори І. Величковського, Г. Сковороди та ін.) І тому потойбічна доля душі, на відміну від попередніх періодів, не викликала такого страху і занепокоєння. Навпаки, вважалося, що звільнення від "хвороб", "мук", "бід" настане саме після смерті. Ця думка була суголосною Святому Письму. Окрім того, продовжується тенденція до змін, конкретизації, розширення переліку гріхів.

Висновки. Аналіз оригінальних літературних текстів вітчизняного походження XII–XVIII ст. дає підстави робити висновки про те, що весь комплекс писемних есхатологічних джерел подає нам лінійний розвиток ідеї Страшного Суду, починаючи від поширення есхатологічних ідей від часів України-Руси до їхньої конкретизації, розвитку, популяризації з кожним новим періодом. А така цілісність та логічна послідовність в еволюції цього сюжету засвідчує і безперервний культурний розвиток (а отже і розвиток суспільства загалом) на українських теренах упродовж усього досліджуваного періоду.

Перспективами подальшого дослідження може стати комплексний аналіз есхатологічних текстів з іконографією, що допоможе осягнути прихований зміст і символічне значення українських ікон Страшного Суду, особливості візуалізації есхатологічних поглядів.

Список використаних джерел:

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Ф. 304, Дис. 609. – Поучение о последних временах мира и Страшном Суде (в старинных рукописных сборниках Киевской академической библиотеки).
2. Акимович Є. Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII століття) / Є. Акимович. – Одеса : Маяк, 2009. – 495 с.
3. Білоус П. Історія української літератури XI–XVIII ст. / П. Білоус. – К. : Академія, 2009. – 424 с.
4. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
5. Георгій, чорноризець Зарубський. Од грішного Георгія, чорноризця Зарубської печери, повчання духовному чаду [Електронний ресурс] // Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. 1. – К. : [б. в.], 2001. – С. 487–490. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr69.htm>.
6. Іванова О., Гальченко О., Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом / О. Іванова, О. Гальченко, Л. Гнатенко. – К. : Інститут рукопису, 2010. – 791 с.
7. Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Придільсв. Георгія Великомученика. / В. Корнієнко. – К. : [б. в.], 2010. – 467 с.
8. Майорова Н. Русская иконопись: сюжеты и шедевры / Н. Майорова. – М. : Белый город, 2007. – 539 с.
9. Нежива Л. Українське літературне бароко / Л. Нежива. – Луганськ : Знання, 2011. – 180 с.
10. Пелешенко Ю. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції: Автореферат дис. ... д-ра. філол. наук: спец. 10.01.00 – Літературознавство. – К., 2004. – 35 с.

11. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.) / Г. Подскальски. – СПб. : Византинороссика, 1996. – 573 с.

12. Полянский Т., игумен. К вопросу об авторстве "Слова о Небесных Силах" / Тихон (Полянский), игумен // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2009. – 3(37). – С. 92–93.

13. Свенцицька В. Українське народне малярство XIII–XX століть. Світ очима народних митців. Альбом / В. Свенцицька. – К. : Мистецтво, 1991. – 304 с.

14. Слова и поучения Кирилла Туровского [Электронный ресурс] // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4 (XII век). – СПб. : Наука, 1997. – С. 142–205. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4936>.

15. Слова и Поучения Серапиона Владимирского [Электронный ресурс] // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 5 (XIII век). – СПб. : Наука, 1997. – С. 370–385. – Режим доступа: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4963>.

16. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / А. Гурбик, О. Гуржій та ін. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 318 с.

17. Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 2 : Середина XV – кінець XVI століття. / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – 254 с.

18. Феодосій Печерський. Про кари Божії [Електронний ресурс] // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001. – Том I. – С. 285–302. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr59.htm>

19. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. / В. Фрис. – Л. : Львівський національний університет, 2003. – 188 с.

20. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

References:

1. Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine, F. 304, Dis. 609. – The doctrine of the last times of the world and the Last Judgment (in the old manuscripts of the Kiev Academic Library).
2. Akimovich, E. (2009). Ukrainian Culture in the Historical Dimension (IX–XVII Centuries). Odessa: Lighthouse. [In Ukrainian].
3. Belous, P. (2009). History of Ukrainian Literature of the XI–XVIII Centuries. Kyiv: Academy. [In Ukrainian].
4. Voitovych, V. (2002). Ukrainian Mythology. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
5. Black Robe Heorhii of Zarub. (2001). The Sermon of Sinful Heorhii Black Robe from the Cave in Zarub to Spiritual Child. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr69.htm>. [In Ukrainian].
6. Ivanova, O. & Halchenko, O. & Hnatenko, L. (2010). *Slavic Cyrillic Manuscript Book of the 16th Century from the Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine: Scientific Catalog and Paleographic Album*. Kyiv: Institute of Manuscript. [In Ukrainian].
7. Korniienko, V. (2010). *Graffiti of Sophia Cathedral in Kyiv (11th – early 18th Century)*. Part 1. Chapel of Saint George Megalomartyr. Kyiv: [s. n.]. [In Ukrainian].
8. Maierova, N. (2007). *Russian Icon Painting: Plots and Masterpieces*. Moscow: White City. [In Ukrainian].
9. Nezhyva, L. (2011). *Ukrainian Literary Baroque*. Luhansk: Knowledge. [In Ukrainian].
10. Peleshenko, Yu. (2004). *Ukrainian Literature of Late Middle Ages (the 2nd Half of the 13th – 15th Centuries): Sources. Genre System. Spiritual Intentions*. Abstract of Unpublished Doctoral Thesis (Philology), Taras Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine, Kyiv. [In Ukrainian].
11. Podskal'ski, G. (1996). *Christianity and Theological Literature in Kievan Rus (988–1237)*. Saint Petersburg: Byzantinorossica. [In Russian].
12. Polianskyi, T. (2009). The Problem of the Authorship of "A Word about Heavenly Powers". *Old Rus. Issues of Medieval Studies*, 3(37), 92–93. [In Russian].
13. Sviatsytska, V. (1991). *Ukrainian Popular Painting of the 13th – 20th Centuries. The World through the Eyes of Folk Artists*. Kyiv: Art. [In Ukrainian].
14. Words and Teachings of Cyril of Turov. (1997). In *Library of the Old Rus Literature. Volume 4: 12th Century*. Saint Petersburg: Science. Pp. 142–205. Retrieved from: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4936>. [In Russian].
15. Words and Teachings of Serapion of Vladimir. (1997). In *Library of the Old Rus Literature. Volume 5: 13th Century*. Saint Petersburg: Science. Pp. 370–385. Retrieved from: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4963>. [In Russian].
16. Hurbyk, A. et al. (2001). *Ukrainian Society at the Turn of Middle Ages and Early Modern Times: Essays on the History of Mentality and National Consciousness*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine. [In Ukrainian].
17. Ulianovskiy, V. (1994). *The History of Church and Religious Thought in Ukraine. Volume 2: Mid 15th – Late 16th Centuries*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
18. Theodosius of the Caves. (2001). Divine Retribution. In *A Thousand Years of the Ukrainian Social and Political Thought. Vol. 1*. Pp. 285–302. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr59.htm>. [In Ukrainian].
19. Frys, V. (2003). *The History of Cyrillic Manuscripts Books in Ukraine, 10th – 18th Centuries*. Lviv: National University of Lviv. [In Ukrainian].
20. Yakovenko, N. (2005). *Essay of the Medieval and Early Modern History of Ukraine*. Kyiv: Critics. [In Ukrainian].

A. Hryhorak, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMAGE OF THE LAST JUDGMENT IN THE UKRAINIAN LITERARY TRADITION OF THE 12th–18th CENTURIES AS A KEY TO EXPLANATION OF THE WORLDVIEW OF UKRAINIAN POPULATION OF THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

The article deals with the systematization and analysis of authentic ancient Ukrainian texts dedicated to the topic of the Last Judgment with the author's purpose to reconstruct the worldview of Ukrainian population of the Middle Ages and the Early Modern Times. The source base of the study included eschatological literature as the most popular and numerous during that ages as well as Holy Bible, hagiographic works, prophecies and the graffiti of St. Sophia Cathedral of Kyiv. The dominant idea in the works found was the idea of the Last Judgment. Through the prism of this idea the most urgent moral problems, which were of acute concern to society, are recovered: the problem of the fall of spirituality, social inequality, the decline of morality etc.

The author also verified the foreign influences on Ukrainian eschatological literature as well the influence of preachers and polemicists of that time on public opinion about the signs of the end of the world. Revealing works in the medieval and early-modern Ukrainian literature devoted to the most fateful subjects, analyzing their content for reflection of eschatological ideas, systematizing the main ideas related to responsibility for terrestrial life, comparing these visions with those translated in literature, revealed the presence of the eschatological ideas on the common background of the general cultural and historical context of the studied ages. A study of Ukrainian eschatological literature led the author to the conclusion that the whole range of written eschatological sources gives us a linear development of the idea of the Last Judgment, from the dissemination of eschatological ideas of the 12th century to their concretization, development, popularization with each new period. Summing up the analysis of the works of eschatological literature, distributed on Ukrainian lands in the 17th–18th centuries, the opposition of secular and religious thinking becomes noticeable, which is quite clearly reflected in the literature.

Keywords: eschatology, Last Judgment, history of religion, outlook, written sources.

УДК 94(477):341.43

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.5>

A. Когут, здобувач
ORCID: 0000-0001-5524-3171

Галузевий державний архів Служби безпеки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН "ЦИВІЛЬНОГО ЗАРУЧНИЦТВА" В ДЕПОРТАЦІЙНИХ ПРАКТИКАХ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1944–1952 РОКАХ

Розглянуто використання принципів заручництва в депортаційних практиках на території Західної України у 1944–1952 рр. на основі аналізу нововиявлених нормативних актів радянських спецслужб зазначеного періоду. Здійснено аналіз застосування сталінською репресивною системою принципів солідарної відповідальності до місцевого мирного населення та верифіковано можливість використання терміну "сімейного заручництва" щодо депортацій із Західної України.

Ключові слова: депортації, цивільне заручництво, Західна Україна, радянські спецслужби, сім'ї оунівців, операція "Запад".

З поверненням Червоної Армії на територію Західної України весною 1944 р. відновилася й кампанія депортації місцевого населення, яке підтримувало український національно-визвольний рух. Передусім у фокус репресій шляхом примусового виселення потрапили родини членів ОУН, воєнків УПА та їхніх симпатиків.

Примусове виселення сімей оунівців було розпочате ще на першому етапі Другої світової війни у 1941 р.: спочатку як метод щоденної чекістської діяльності, а пізніше й як окрема депортаційна операція, проведена 22 травня 1941 р. [21, с. 173–175].

Початком відновлення депортаційної кампанії стало видання Директиви НКВД СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. Цей нормативний акт став ключовим розпорядчим документом для примусових виселень українського населення впродовж 1944–1946 рр. Під час цієї трирічної кампанії було депортовано 14 729 сімей або 36 609 осіб [7, арк. 4–10].

Загальні риси сталінських депортацій після 1944 р. в історіографії були відомі ще з початку 1990-х років. Перша "архівна революція" дала можливість встановити порядки цифр депортованих та ключові групи, що підпадали під репресії шляхом примусового виселення. З'явилася низка публікацій збірників архівних документів як фокусованих на території Західної України [20], так і узагальнюючого характеру [1; 24], а також узагальнюючих наукових досліджень [23]. Разом з тим подальше поступове обмеження доступу до архівів комуністичних спецслужб, особливо в Росії, фактично призупинило розвиток досліджень сталінських депортацій. Це

зробило неможливим встановлення всіх особливостей депортаційних практик спецслужб СРСР.

Відкриття архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму, яке відбулося в Україні завдяки прийняттю "декомунізаційних законів" 9 квітня 2015 р., дозволяє докладніше дослідити депортації на основі архівних документів радянських спецслужб у декількох різних вимірах: як інструменту соціальної інженерії, як форми репресій "ворогів народу" та як методу діяльності спецслужб.

Примусове виселення активно використовувалися сталінським режимом та радянськими спецслужбами як метод роботи, яким можна було забезпечити досягнення доволі різних цілей. Залежно від мети, яку прагнули досягнути репресивні органи СРСР, депортації могли стосуватися різних груп, набувати специфічних форм проведення і застосовуватися постійно чи разово.

Феномен заручництва є однією з важливих дослідницьких перспектив, яка дозволяє більш глибоко та докладно вивчити природу та характер комуністичних репресій, зокрема й примусових виселень.

Депортації українського населення з території Західної України під час та відразу після Другої світової війни історик Тамара Вронська вважає прикладом "чистого" "сімейного заручництва" [2, с. 430]. Це поняття дослідниця тлумачить як "цілеспрямовані заходи державних органів, що супроводжуються тиском на дійсних та уявних опонентів, психологічним впливом на людей (чи групи осіб), погрозами застосування репресій чи дискримінації їхніх родичів, що підштовхує до